AR: UTR V 21 t/6965. AB. DC

De Sint-Stevenskerk te Werkhoven

(verslag van het archeologisch onderzoek in 1995)

Peter de Wit

Tijdens de onlangs voltooide restauratiewerkzaamheden aan de Sint-Stevenskerk (de huidige Nederlands Hervormde kerk) te Werkhoven is in de maanden oktober tot en met november 1995 door de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer' van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' onderzoek verricht aan de fundamenten van de kerk en de toren.
Dit archeologisch onderzoek was gericht op:
- het zoeken naar bouwsporen van een eventuele voorganger van het huidige kerkgebouw;
- het zoeken naar bouwsporen van een eventueel romaans koor;
- het zoeken naar bouwsporen van het op een tekening uit 1750 zichtbare gotische koor;
- een onderzoek naar de fundatie van zowel kerk als toren (zowel het onderzoeken van de bouwkundige fundering als het onderzoeken van de bodemgesteldheid onder de fundatie).

Niet op al deze punten zijn concrete onderzoeksresultaten bereikt. Bouwsporen van voorgangers van het huidige kerkgebouw en bouwsporen van een eventueel romaans koor werden niet aangetroffen, wat natuurlijk geenszins bewijst dat ze er niet geweest kunnen zijn. In hout opgetrokken voorgangers van het huidige kerkgebouw hebben wellicht een kleiner grondplan gehad dan het thans bestaande gebouw, waardoor de mogelijkheid niet denkbeeldig is dat bouwsporen hiervan (bijvoorbeeld paalgaten) zich nog bevinden onder de stenen vloer van het huidige kerkschip. Ook is het niet ondenkbaar dat deze vroegste kerk van Werkhoven elders moet worden gezocht. Een eventueel romaans koor bij de kerk zal zeer waarschijnlijk beperkt van afmetingen zijn geweest. De bouwsporen van dit romaanse koor (met een rechthoekige dan wel met een halfronde sluiting) kunnen mogelijk nog worden aangetroffen onder de vloer van de huidige consistorie.

De Kromme-Rijnstroomrug met haar vroegste bewoning

Het huidige landschappelijke uiterlijk van het Kromme-Rijngebied is in belangrijke mate bepaald door de loop van de Rijn. De geschiedenis van de Rijn kenmerkt zich door diverse stroomstelsels (zowel door geleidelijke verplaatsing van rivierbochten als door plotselinge verlegging van de bedding na overstromingen) en elk van deze stroomstelsels heeft zijn sporen in het landschap achtergelaten. Deze sporen bestaan uit zogenaamde stroomruggen en komgronden. Een onbedijkte rivier treedt in tijden van grote waterafvoer buiten zijn oevers, waarbij aan weerszijden van de bedding door het water meegevoerde materialen worden afgezet. Dichtbij de bedding, waar de stroomsnelheid het grootst is, wordt het grove materiaal (veelal zand en grind) afgezet, naarmate men verder van de bedding komt daalt de stroomsnelheid van het water en worden de fijnere deeltjes (veelal klei) afgezet. Nadat de rivier zijn loop (door welke oorzaak dan ook) verlegd heeft, klinkt de bodem in en blijven de zandruggen en de geheel of gedeeltelijk opgevulde bedding als zogenaamde stroomruggen in het landschap zichtbaar. De gebieden waar de fijnste deeltjes zijn afgezet vormen de komgronden (de relatief laagst gelegen delen).
De kern van Werkhoven ligt op de Kromme-Rijnstroomrug, een der jongste stroomruggen in het Kromme-Rijnlandschap, en als zodanig gevormd vanaf circa 250 na Christus. Deze stroomrug valt ongeveer samen met het huidige stroomstelsel van de Kromme Rijn, alleen bij Zeist had de rivier toen een andere loop. Op de oudere stroomruggen bestaan dan al bewoningskernen, bijvoorbeeld in Dorestad en op de Houtense stroomrug in de omgeving van de huidige kernen van Houten en 't Goy.
Pas in de vroege middeleeuwen (vanaf de zesde eeuw) ontstond er bewoning langs de Kromme-Rijnstroomrug (hetgeen ook gestaafd wordt door het vondstenmateriaal bij opgra-

vingen). Deze bewoningskernen werden toen nog regelmatig door overstromingen getroffen; pas na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 is er sprake van een veilige bewoning op de Kromme-Rijnstroomrug.

Bouwgeschiedenis van de Stevenskerk

De vroegste vermelding over het bestaan van een kerk te Werkhoven dateert uit de tweede helft van de negende eeuw. Er kan worden aangenomen dat er in Werkhoven in de loop van de achtste- of in de eerste helft van de negende eeuw een kerk is gesticht. Deze kerk werd toegewijd aan Sint Stefanus, een heilige die in het Frankische rijk groot aanzien genoot. Nog voor 850 schonk de Frankische koning de Stevenskerk met de bijbehorende goederen aan de bisschop van Utrecht. Het is bekend dat behalve in Werkhoven ook in Dorestad, Doorn, Houten en Zeist dergelijke vroege kerken werden gesticht. Deze vroege kerken werden gesticht nadat de bewoners van een streek tot het Christendom waren bekeerd (in 695 werd Willibrord als de eerste bisschop der Friezen gewijd en begon vanuit Utrecht zijn missioneringsarbeid) en zij werden gebouwd met materiaal uit de directe omgeving (houten draagconstructies, gevels van houten vlechtwerk, aangestreken met leem en een rieten dakbedekking).

De huidige Stevenskerk te Werkhoven dateert wat betreft het kerkschip waarschijnlijk uit de tweede helft van de elfde eeuw. Bij het archeologisch onderzoek bleek dat de kerk is gebouwd op een kunstmatige verhoging (noodzakelijk vanwege de regelmatige overstromingen van het gebied tot de afdamming van de rivier in 1122). De nieuwe kerk werd gebouwd in tufsteen, een natuursteen die vanuit de Eifel werd geimporteerd. Het bouwen met baksteen was in die tijd onbekend, pas vanaf circa 1150 raakte men bekend met het vervaardigen van baksteen en na 1200 nam gebruik van baksteen als bouwmateriaal snel toe. Tufsteen is een vulkanisch gesteente dat vanaf de Romeinse tijd als bouwmateriaal werd gebruikt. De steen werd gewonnen in het Brohldal in de oostelijke Eifel (ten noorden van Andernach) en per vlot over de rivier aangevoerd. In de steden Utrecht en Deventer

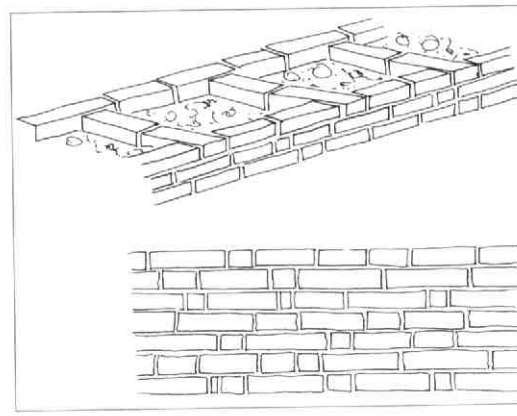

1. Bouwprincipe voor het maken van tufstenen muren volgens het sandwich- of kistprincipe. De tufstenen blokken werden gebruikt voor het maken van een bekisting, die vervolgens werd gevuld met een mengel van veldkeien en trasmortel (gemalen tufsteen). Dit bouwprincipe dateert reeds uit de Romeinse tijd en vond navolging ten tijde van de romaanse bouwperiode, toen dikke muren een constructieve noodzaak vormden. Onze huidige betonbouw kan beschouwd worden als een uit dit bouwprincipe ontwikkelde bouwmethodiek

waren stapelplaatsen voor de tufsteen, waar men tufsteen uit voorraad kon kopen. Door de dikke massieve muren was tufsteen een relatief duur bouwmateriaal. Men probeerde daarom op de tufsteen te besparen door het gebruik van een goedkoper vulmateriaal in de muren *(zie afbeelding 1)*. De tufsteen werd gebruikt als buiten- en binnenschil van een sandwichconstructie. Om een verband in deze muren te krijgen werden in een min of meer regelmatig patroon stenen in een dwarsrichting gelegd, waardoor vakken in het muurwerk ontstonden. In deze vakken werd een mengsel van riviergrind, veldkeien, tufsteenpuin en mortel gestort (een bouwsysteem dat de Romeinen reeds kenden). Bij de restauratie van de noordgevel bleek dat dezelfde veldkeien die dienden als vulling van deze sandwichconstructie ook gebruikt waren als grondverbetering onder de tufstenen fundering.
Uit afbeeldingen en uit funderingsonderzoek blijkt dat de eerste stenen kerk in Werkhoven niet hetzelfde grondplan bezat als de kerk die wij thans kennen *(zie afbeelding 2)*. In de loop van de twaalfde eeuw werd de kerk in westelijke richting vergroot en in het laatste kwart van de twaalfde eeuw werd aan het bestaande kerkschip een toren toegevoegd.

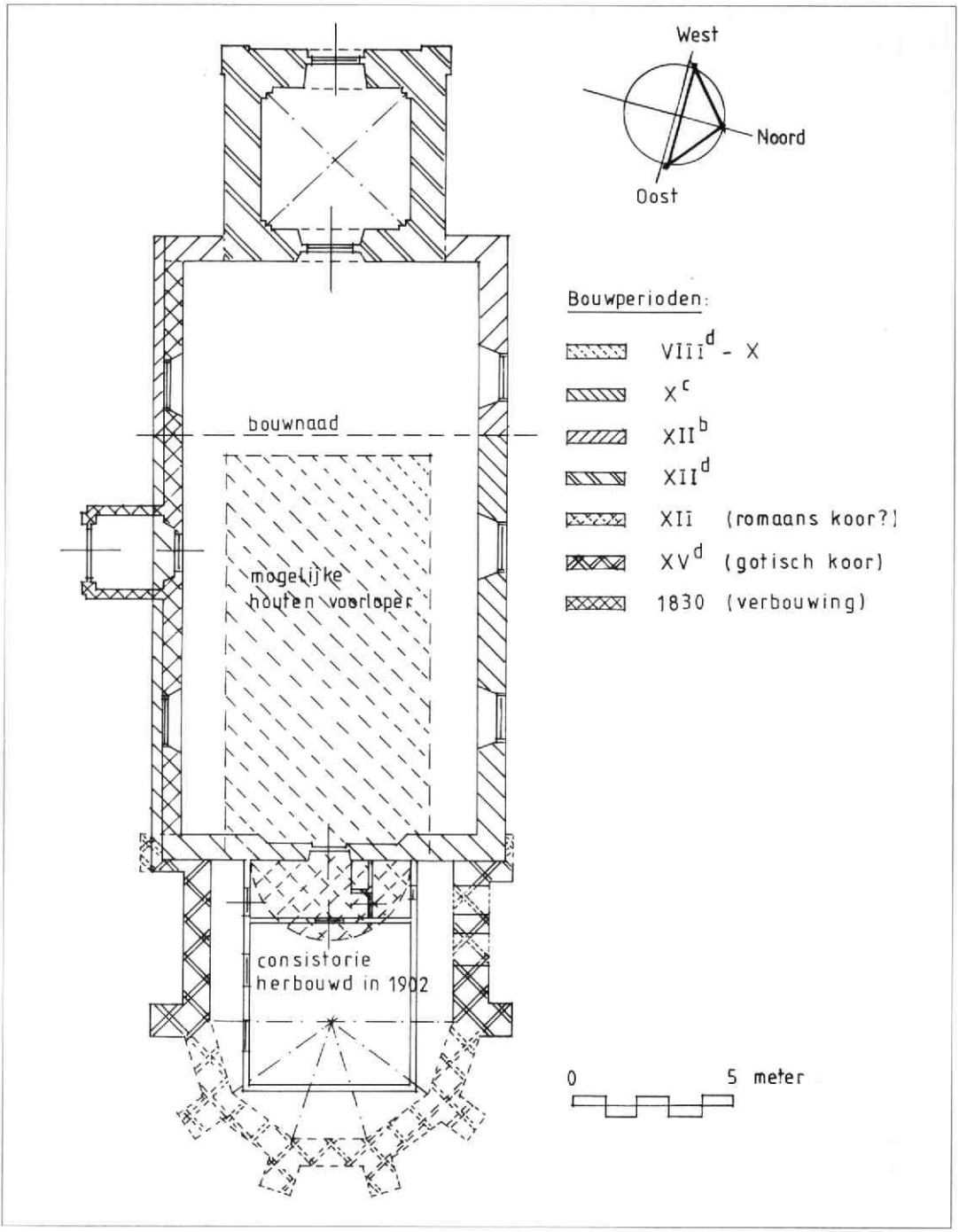

2. Plattegrond van de kerk met de datering van de bouwdelen. Tevens is op deze plattegrond de mogelijke locatie van een eventuele (houten) voorganger van de huidige kerk en de veronderstelde plattegrond van een mogelijk romaans koor aangegeven.

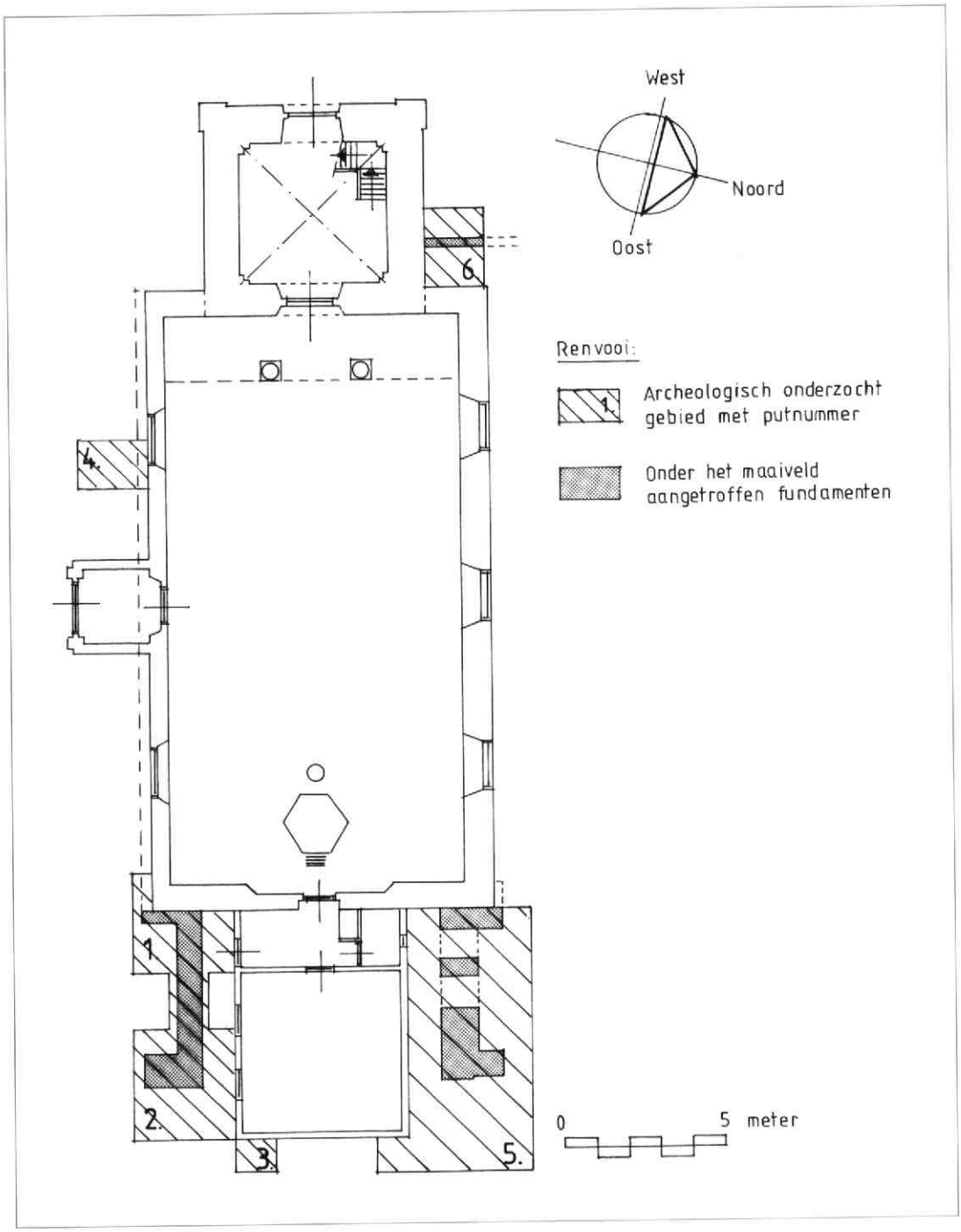

3. Plattegrond van de kerk met daarop aangegeven de locaties van de putten (met putnummer) waar archeologisch onderzoek werd verricht en de onder het maaiveld aangetroffen funderingen

In het midden van de vijftiende eeuw werd aan de oostzijde een gotisch koor aan de kerk gebouwd. In 1830 werd de kerk ingrijpend verbouwd, waarbij onder andere het in bouwvallige staat verkerende gotische koor werd gesloopt en vervangen door een consistorie. Tevens werd bij deze verbouwing de zuidmuur en een deel van de westgevel van het kerkschip volledig gesloopt en vervangen door baksteen, terwijl de noordgevel met circa een meter werd verlaagd. De steile gotische kap werd vervangen door de huidige geknikte kap (mansardedak) In 1902 werd de consistorie uit 1830 weer gesloopt en vervangen door de huidige consistorie.

Funderingsonderzoek

Om het archeologisch onderzoek met een zo groot mogelijke kans op succes te kunnen uitvoeren werden verschillende locaties rondom de kerk geselecteerd en elk van een eigen putnummer voorzien *(zie afbeelding 3)*. De in de verschillende putten aangetroffen bouwmaterialen en aardewerkscherven werden per put verzameld en beschreven.

Van het vondstenmateriaal is een aantal zaken vermeldenswaard:

- er werden geen Romeinse aardewerkscherven of bouwfragmenten aangetroffen, hetgeen de theorie bevestigt dat de Kromme-Rijnstroomrug pas na de Romeinse tijd bewoond raakte;
- de vroegste aardewerkscherven die werden aangetroffen dateren uit de Karolingische tijd (achtste eeuw) en stammen als zodanig uit de bouwtijd van de (houten) kerk;
- de kerk werd gebouwd op een kunstmatige verhoging (pas na de afdamming van de Rijn in 1122 is er sprake van een veilige bewoning in dit gebied); een nader onderzoek van deze kunstmatige ophoging kan meer duidelijkheid verschaffen over de bewoningsgeschiedenis van dit gebied;
- er werd een aantal fragmenten van sarcofaagdeksels gevonden (hierop zal nog nader worden ingegaan).

<u>De fundamenten van het gotische koor (ter plaatse van de oostgevel)</u>

Ten oosten van het kerkschip werd het voormalige gotische koor gedeeltelijk blootgelegd.

4. Overzichtsfoto van put 1-2 met het fundament van het gotische koor, gefotografeerd in oostelijke richting

Van dit koor, bekend van de tekening van Paul van Liender naar J. de Beijer uit 1750 *(zie afbeelding 5)*, werd aan beide zijden van de consistoriekamer een tweetal steunberen en een deel van het tussenliggende muurwerk teruggevonden. Van de koorsluiting werden geen funderingssporen meer aangetroffen, wel is ter plaatse van deze vermoedelijke koorsluiting sprake van een verstoord bodempakket met grote hoeveelheden steenpuin.

De aangetroffen funderingen van het koor *(zie afbeelding 4)* springen enigszins in ten opzichte van de noord- en zuidgevel van het huidige kerkschip. Het tot een diepte van circa 140 cm onder het maaiveld gefundeerde voormalige koor bestaat uit baksteen van een groot formaat (29,5 x 14 x 6,5 cm; lxbxh), hetgeen globaal verwijst naar een datering in de vijftiende eeuw. De dikte van de beide muren (exclusief de uitgemetselde funderingsvoet) is ongelijk: de dikte van de muur aan de zuidzijde bedraagt 86 cm terwijl de muurdikte aan de noordzijde

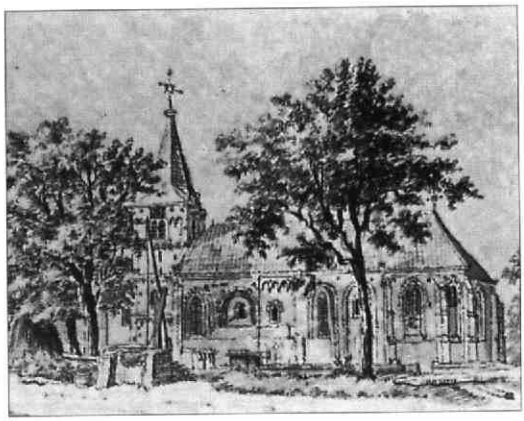

5. De kerk in 1750 vanuit zuidelijke richting op een tekening van Paul van Liender naar J. de Beijer (origineel in Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Collectie de Grez). De tekening toont ons het thans geheel verdwenen gotische koor (op basis van de afmetingen van de baksteen te dateren in de vijftiende eeuw) en het nog grotendeels als romaans herkenbare kerkschip, waarin een tweetal bouwfasen zichtbaar zijn. Deze bouwfasen zijn middels een herkenbare bouwnaad van elkaar gescheiden Bij de verbouwing van 1830 werd deze zuidgevel geheel gesloopt (evenals het gotische koor) en werd de gevel nieuw opgetrokken in baksteen

110 cm is. Tevens werd geconstateerd dat de muren van de huidige consistorie zijn gefundeerd op baksteen van hetzelfde grote formaat als van het voormalige gotische koor, waarbij de mortelresten op de stenen duiden op het secundaire gebruik van deze baksteen. Uit een beschrijving uit 1830 is bekend dat de bij de sloop van het koor vrijkomende baksteen werd hergebruikt voor de bouw van de nieuwe consistorie. In 1902 werd de opstand van de consistorie afgebroken en werd de consistorie herbouwd, waarschijnlijk op de oude fundering uit 1832. De nog geheel uit tufsteen opgetrokken oostgevel van het kerkschip wordt bij de zuidgevel nader toegelicht.

Zuidgevel en noordgevel

De zuidgevel van het kerkschip dateert in zijn huidige opstand van de ingrijpende verbouwing in 1830. Op de tekening naar De Beijer uit 1750 *(zie afbeelding 5)* is in de zuidgevel een bouwnaad zichtbaar. Aan weerszijden van deze bouwnaad is er een verschil in de vensters-vormen (let ook op de dichtgezette toegang onmiddellijk rechts van deze bouwnaad) en een verschil in muurdecoratie, bijvoorbeeld ter plaatse van het rondboogfries onder de gootlijst. Deze verschillen duiden op een verbouwing van de kerk in de romaanse tijd, een vermoeden dat bevestigd wordt door het funderingsonderzoek. Deze oorspronkelijk in tufsteen opgetrokken zuidgevel werd tot juist onder het maaiveld volledig gesloopt en op de bestaande (gehandhaafde) tufstenen fundering werd een geheel nieuwe gevel opgetrokken in baksteen. Uit het funderingsonderzoek bleken verschillen in de fundering van de zuidgevel. De fundering nabij de consistorie bleek anders van opzet dan de fundering nabij de toren, hetgeen de bouwnaad op de tekening bevestigt. Zeer waarschijnlijk werd de oorspronkelijke romaanse kerk uit de tweede helft van de elfde eeuw in de loop van de twaalfde eeuw (na de afdamming van de rivier in 1122 ?) vergroot, waarna de bouw van de toren in het laatste kwart van de twaalfde eeuw de romaanse bouwperiode afsloot. Vanwege het feit dat de oorspronkelijke tufstenen fundering van de noordgevel geheel vervangen is door een bakstenen fundering bestond er niet de mogelijkheid om deze romaanse bouwfasen ook in deze fundering te onderzoeken. De in de fundatie van de noordgevel verwerkte baksteen stemt wat betreft maatvoering overeen met de baksteen van het voormalige gotische koor. Het lijkt aannemelijk dat men in 1830 bij de afbraak van dit gotische koor de afkomende baksteen behalve voor de bouw van een nieuwe consistorie ook heeft hergebruikt voor het verbeteren van de in slechte staat verkerende fundering van de noordmuur. Bij de restauratie van 1995 is deze hergebruikte baksteen op haar beurt weer vervangen door nieuw funderingsmetselwerk op een fundatie van gewapend beton.

De zuidgevel bleek, voor zover onderzocht kon worden, gefundeerd op tufstenen platen *(zie afbeelding 6)*. Deze tufstenen platen werden op hun beurt weer gefundeerd op een pakket van zowel hoekige als afgeronde keien (de afmetingen van de keien varieerden tussen 70 en 120 mm), waarbij tussen de keien klei als bindmiddel werd toegepast. Bij beide inspectieputten bleek het totale funderingspakket circa 200 cm te bedragen en te rusten op een natuurlijk bodempakket met afwisselende klei- en

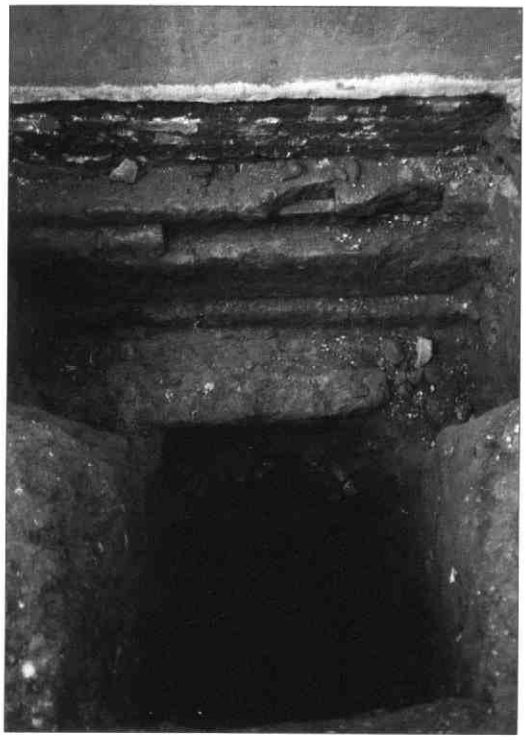

6. Het fundament van de zuidgevel (in 1832 gesloopt en op de bestaande fundering vanaf het maaiveld opnieuw opgetrokken) bestaat uit tufstenen platen, rustend op een laag veldkeien, zowel rond als hoekig. Als bindmiddel tussen de keien is klei gebruikt

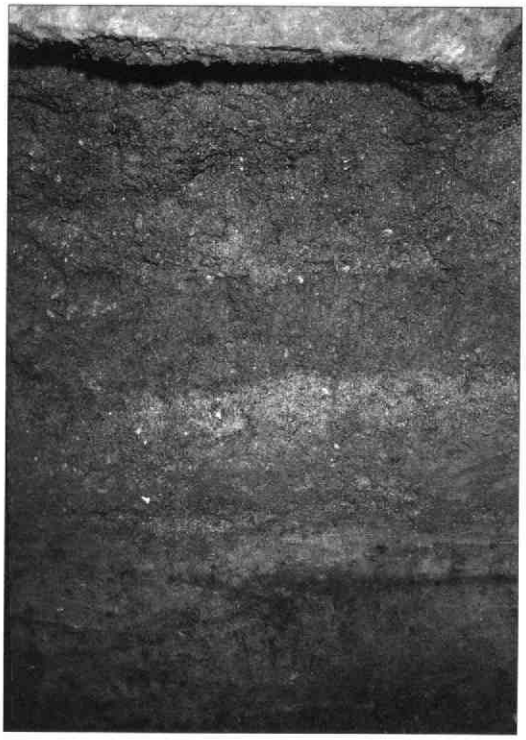

7. Detailfoto van de opbouw van het natuurlijke grondpakket onder de fundering. Typerend zijn de kleibanden in het grondprofiel

zandbandjes, kenmerkend voor het afzettingspatroon bij overstromingen.
In inspectieput 4 (westelijk van de huidige entree) werden door middel van grondboring monsters van de bodem genomen. Hierdoor ontstond inzicht in de opbouw van het bodempakket onder de fundering *(zie afbeelding 7)*. Tot op een diepte van circa 235 cm werd een fijn zandpakket aangetroffen en vervolgens tot op een diepte van circa 260 cm fijn zand met grindsteentjes (afmeting van het grind: 2-3 mm). Op deze diepte werden nog geen sporen van grondwater geconstateerd.

Westgevel (toren)
De fundering van de westgevel is bouwtechnisch interessant omdat de aanleg van toren en kerkschip elkaar hier kruisen. Het onderzoek heeft zich beperkt tot het blootleggen van de fundering van toren en kerkschip ter plaatse van de noordwesthoek *(zie afbeelding 8)*. Op een diepte van circa 37 cm werd een plavuizen vloer aangetroffen, juist boven deze vloer fragmenten van (gezien het aantal halzen) minimaal 20 stuks achttiende-eeuwse Spaanse wijnflessen. De plavuizen vloer kan duiden op een aanbouw tegen de kerk op deze plaats, hetgeen mede onderschreven wordt door de schuine mortellijn langs de westgevel van het kerkschip. Onder de plavuizen vloer bleek zich een knekelput te bevinden; tot onder de tufstenen funderingsvoet van de toren werden grote hoeveelheden schedels en beenderen aangetroffen.
De fundering van de toren, gebouwd in het laatste kwart van de twaalfde eeuw, is ingebroken in de fundatie van de op dat moment reeds bestaande westgevel van het kerkschip *(zie afbeelding 9)*. Ook ten behoeve van de fundatie van de toren is de draagkracht van de bestaande ondergrond verbeterd door het aanbrengen van een pakket van veldkeien (de onderkant

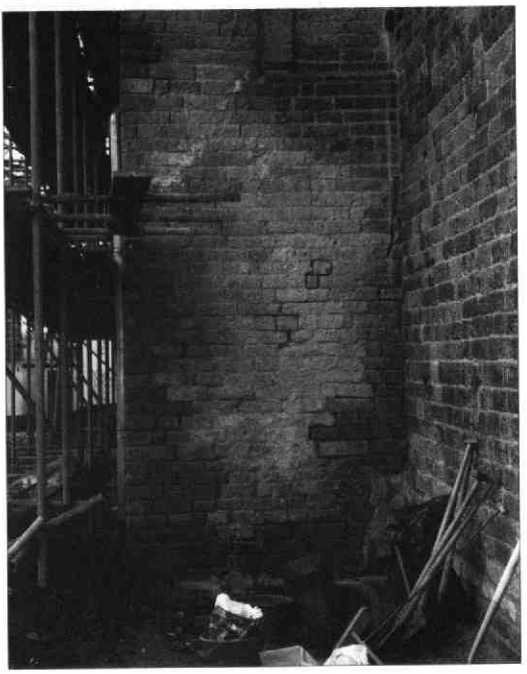

8. Aansluiting van de toren op de westgevel van de kerkzaal. In het muurwerk is een schuine kalkstreep te herkennen, mogelijk een restant van de aansluiting van een knekelhuisje in deze hoek

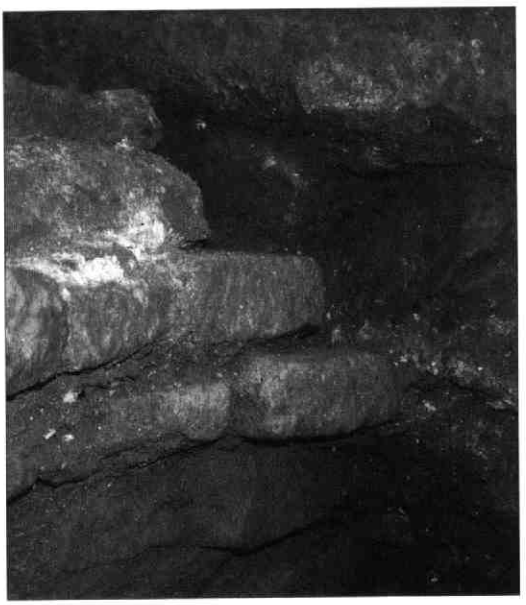

9. Ontmoeting van het fundament van de toren (rechts) met het fundament van de westgevel van de kerkzaal. De keifundering van de toren is minder diep aangezet dan de tufstenen fundering van de kerkzaal

10. Zijdelingse blik op de zwerfsteen, waardoor een goed beeld ontstaat van de omvang van de steen

van de fundatie op circa 200 cm) met daarboven een laag granietblokken (afmeting circa 200 x 200 mm). Boven deze keienlaag is vanaf een hoogte van circa 110 cm onder het maaiveld de tufstenen toren opgemetseld. De tufsteen in de toren is afwijkend van maat ten opzichte van de in de kerkmuren verwerkte tufsteen. In de toren is tufsteen gebruikt met een afmeting van circa 480 x 120 mm (lxh) terwijl de kerkmuren zijn opgetrokken in tufsteen met afmetingen van circa 300 x 170 x 80 mm (lxbxh).

Interessant is ook de fundatie van het kerkschip op de noordwesthoek; hierin blijkt ter versteviging tijdens de bouw een grote zwerfkei te zijn opgenomen *(zie afbeelding 10)*. De herkomst van de zwerfkei met een lengte van ruim 100 cm en een hoogte van minimaal 50 centimeter blijft vooralsnog onduidelijk. Mogelijk is het een gletsersteen die gedurende de laatste ijstijd door het landijs op de Utrechtse Heuvelrug is achtergelaten.

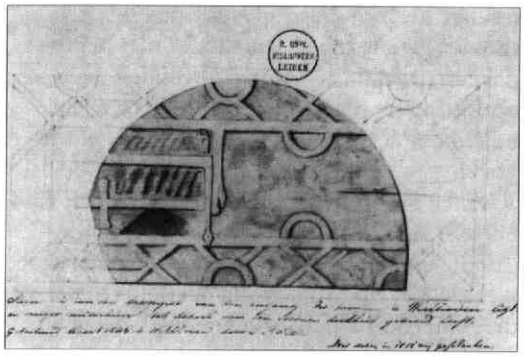

11. Deze reconstructie-tekening van J.P. Six uit 1846 geeft een beeld van het tympaan zoals zich dat eertijds bevond in de boogvulling boven de toreningang. In 1846 was dit tympaan niet meer als zodanig aanwezig maar funktioneerde als stoepplaat voor de toreningang

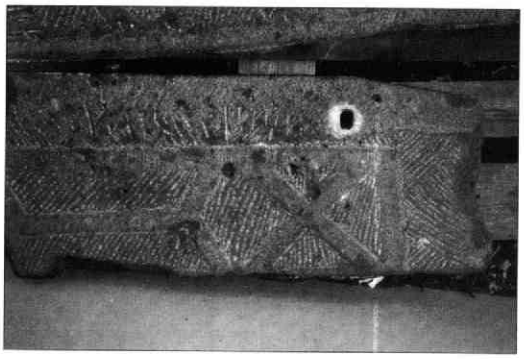

12. Een der fragmenten van de zandstenen sarcofaagdeksels die werden aangetroffen als vloerverharding in het lijkbaarhuisje. De fragmenten hebben afmetingen van resp. 2300 x 430, 1370 x 400, 1270 x 310 en 900 x 350 mm. Het versieringspatroon van de vier fragmenten bestaat uit geometrische patronen als ruiten, diagonalen, cirkels of combinaties daarvan

Sarcofaagdeksels en het bouwkundige hergebruik ervan

Van de Stevenskerk is bekend dat het boogveld boven de toreningang in de romaanse tijd was gedecoreerd met een hergebruikte natuurstenen plaat, rode zandsteen, in oorsprong afkomstig van een sarcofaagdeksel. Op een tekening uit 1846 (zie hiervoor G. Vermeer, *De oude of Sint-Stevenskerk te Werkhoven*, p. 13) is te zien dat het boogveld leeg is, de natuurstenen plaat doet dan inmiddels dienst als stoepplaat en is enige tijd later zelfs geheel verdwenen. Op een tekening, eveneens van J.P. Six uit 1846, is nauwkeurig het versieringspatroon op het dekselfragment vastgelegd, waardoor een reconstructie van het gehele sarcofaagdeksel mogelijk is *(zie afbeelding 11)*. Deze toepassingsvorm komt vaker voor; een goed voorbeeld is de elfde-eeuwse invulling van het boogveld boven het zijportaal van de Sint-Maartenskerk te Doorn.

Tijdens de restauratie van de Stevenskerk werd in de noordgevel achter het pleisterwerk een verdwenen toegang tot de kerk aangetroffen, daterend uit de romaanse tijd *(zie omslagfoto)*. Bij de bouw van de noordgevel werd boven en opzij van deze toegang rode zandsteen als opvangconstructie toegepast, afkomstig uit hergebruikte sarcofaagdeksel(s).

Bij werkzaamheden in het lijkbaarhuisje werden op de vloer nog een viertal fragmenten gevonden van sarcofaagdeksels, die daar dienst deden als vloerverharding. Op een tweetal hiervan zijn sporen waarneembaar van een bouwkundig hergebruik. De fragmenten hebben allen dezelfde versieringen *(zie afbeelding 12)*, waarbij vooral op de fragmenten uit het lijkbaarhuisje deze versieringen bijzonder gaaf bewaard zijn gebleven. De geometrische versiering bestaat uit diagonale kruizen of Andreaskruizen en wijkt af van de versiering van de stoepplaat, die Six in 1846 op tekening vastlegde.

De bij de restauratie gevonden sarcofaagfragmenten zijn van rode Bontzandsteen en als zodanig afkomstig uit het Wesergebied (ten zuidoosten van Kassel). In oorsprong werd het materiaal vanaf de zevende eeuw gebruikt voor het vervaardigen van stenen grafkisten en deksels, aanvankelijk onbewerkt, maar vanaf de tiende eeuw werden de deksels veelal versierd. Deze versiering werd aangebracht door middel van het opbrengen van een laag reliëf, een techniek waarbij het middendeel van het deksel iets verhoogd ligt ten opzichte van de randen en waarna vervolgens dit verhoogde deel wordt versierd met geometrische patronen als ruiten, diagonalen, cirkels of combinaties daarvan. In een latere fase (vanaf het midden van de elfde eeuw) gaan deze geometrische patronen over in afbeeldingen van vroeg-Christelijke symbolen als processiekruis en kromstaf.

De in ateliers vervaardigde kisten en deksels vonden vanaf het einde van de tiende eeuw per

13. Kaart uit *Dekselse graven* waarop aangegeven het verspreidingsgebied van de sarcofagen in Roodbonte- of Wezer zandsteen. De sarcofagen kunnen zowel via de noordelijke route (via de Weser en de Waddenzee) als via de Main en de Rijn in Werkhoven terecht zijn gekomen

schip hun weg naar de toenmalige Friese Noordzeekust en naar Jutland. Ook via Main en Rijn kwamen zij naar onze omgeving *(zie afbeelding 13)*. Deze sarcofagen vormden een uiting van de nieuw opkomende grafcultuur (eeuwigheidswaarde). De kisten werden dicht onder het oppervlak begraven waarbij het versierde deksel fungeerde als grafzerk. De aanschaf van dergelijke kostbare sarcofagen was slechts voorbehouden aan een beperkte maatschappelijke bovenlaag en in deze context is de aanwezigheid van zoveel fragmenten in Werkhoven een opmerkelijke zaak.
Zoals reeds vermeld zijn de deksels van Werkhoven versierd met diagonaalkruizen. Deksels met soortgelijke versieringen zijn gevonden in Westergeest en Jorwerd (Friesland), Schokland en Velzen en Oosterblokker (Noord-Holland). Het versieringspatroon van de in Werkhoven gevonden fragmenten maakt een vroege datering in het begin van de elfde eeuw van deze sarcofaagdeksels zeer waarschijnlijk, wat impliceert dat de fragmenten ouder zijn dan de huidige kerk en mogelijk stammen uit een (houten) voorganger. Dit strookt met het feit dat een tweetal fragmenten gevonden werd als omlijsting ter plaatse van de uit de romaanse bouwperiode stammende ingang in de noordgevel.
Als men bedenkt dat zelfs de bisschoppen van Utrecht zich niet de luxe van een versierde sarcofaag konden permitteren, wie waren dan wel niet deze bewoners van Werkhoven dat zij dergelijke kostbare zaken konden betalen ?
Een andere mogelijkheid is dat de fragmenten van elders komen en als bouwmateriaal zijn gebruikt bij de bouw van de huidige kerk. Immers, rode zandsteen was een schaars en kostbaar materiaal dat in veel gevallen bij bouw of verbouw een nieuwe bestemming kreeg als latei (opvangconstructie), deuromlijsting, boogvulling boven deuren, drempel, dorpel, stoep etcetera. Een specialistisch onderzoek naar de datering en de herkomst van de fragmenten zal wellicht op korte termijn uitsluitsel kunnen geven over deze theorieën.
De losse elementen uit het lijkbaarhuisje zullen een vaste opstelling krijgen in de toren, waardoor ze beschermd zijn tegen de weersinvloeden en waar ze getuigenis kunnen afleggen over de ouderdom en de rijke geschiedenis van deze kerk. In dit kader is het wellicht ook te overwegen om de funderingen van het voormalige gotische koor op te nemen in het nieuwe tuinplan aan de oostzijde van de kerk.

Ir P.S.A. de Wit is architect en voorzitter van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

Tenzij anders vermeld zijn de foto's en tekeningen van de hand van de auteur uit 1995 en 1996.

Bronnen:

- Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Zutphen, 1983 (Stichtse Historische Reeks 9).
- Vermeer, G., *De oude of Sint-Stevenskerk te Werkhoven*. Zutphen, 1985.
- Waslander, Chr., *Dekselse graven (Noordnederlandse grafsculptuur in de elfde en twaalfde eeuw)*. Meppel, 1991.
- Berendsen, H., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie*; Utrecht, 1982 (Utrechtse Geografische Studies 25).